

PAMARIO KRAŠTO DAINŲ SAŠAJOS SU ŠEIMOS PAPIROČIAIS

Rimantas Balsys

Klaipėdos universitetas

Anotacija

Straipsnyje aptariami šeimos papročių atspindžiai Mažosios Lietuvos liaudies dainų poetiniuose tekstuose. Pagrindinis dėmesys skiriamas vieno ryškiausių bernelio atributų – kepurės simbolikai, palyginant dainuojamosios tautosakos duomenis su etnografinė gimtųjų, krikštynų, jaunimo brandos, vestuvių papročių medžiaga.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: liaudies dainos, poetika, šeimos papročiai, etnografija, pamario kraštas, Mažoji Lietuva.

Abstract

The reflections of family rituals and customs known in the folk songs of Lithuanian seashore ethnic region are described in presented here article. The main attention is given for the symbolic of *the cap*, as for one of the main symbolic objects in the male youth life. The comparative materials concerning ethnographic birthday party, baptism party, youth maturity and wedding ceremony are given here as well.

KEY WORDS: folk songs, poetry, family customs, ethnography, Lithuanian Seashore ethnic region.

Jeigu apie merginų ir ištekėjusių moterų galvos apdangalus yra pakankamai daug parašyta (pradedant vainiko simbolika liaudies dainose ir baigiant atskirų galvos apdangalų dėvėjimo įvairiuose gyvenimo tarpsniuose tvarka), tai apie vyrų galvos apdangalus, jų simboliką, panaudojimą esminiuose gyvenimo etapuose (gimtųjų, krikštynų, iniciacijų, vestuvių) darbų kaip ir nėra. Gal tik B. Sruoga "Dainų poetikos etiuduose" yra bandęs aptarti kepurės simboliką liaudies dainose, pažymėdamas, kad "berniokui kepurė tas pat kaip ir mergiotei vainikas – ta pačia prasme" (Sruoga, 1957, p. 298)

Šio straipsnio tikslas - aptarti pamario krašto dainų bernelio vieno iš ryškiausio atributo – kepurės simboliką, palyginti dainuojamosios tautosakos duomenis su etnografinė gimtųjų, krikštynų, jaunimo brandos, vestuvių papročių medžiaga. Apžvelgus L. Rėzos dvitomyje bei rinkiniuose "Lietuvininkų žodis", "Bėgau jūružem" skelbtas dainas, galima išskirti tokius būdingiausius motyvus su kepurės simboliu:

- Mariose (jūružėj) skęstanti kepurė.
- Vanduo (žirgas) parneša kepurę (karūną).
- Berneliui nupuola kepurė, mergelė ją paduoda.
- Bernelis kelia kepurėlę.
- Berneliui nutraukia, sumindo kepurę.
- Kuo nors ypatinga kepurė.

Vienas iš populiariausių, ryškiausių ir įdomiausių pamario krašto dainose yra mariose ar jūružėj skęstančio bernelio (ir jo kepurės) motyvas:

*Bėgau jūružem,
Bėgau maružem –
Skendėjo bernytis
Marios vidurėj.*

*Gelbėk, mergyte,
Gelbėk, jaunoji,
Kad ne mani patį -
Mana kepuruž(i).*

(Bėgau jūružem, p. 18)

Anot N. Laurinkienės, skendimas tai ne nugrimzdimas į nebūtį, o perėjimas į kitą būties formą (Laurinkienė, 1990, p. 48). Tokie perėjimai ryškiausi gimtųjų, vestuvių, laidotuvių, iniciacijų apeigose. Vandens svarba minėtose apeigose taip pat yra pakankamai paliudyta (Balsys, Grumadaitė 1998, p. 109-119; Laurinkienė, 1990, p. 44 -54). Ne mažiau svarbi čia yra ir bernyčio kepurė. Ją reikia labiau gelbėti nei patį bernytį (tas pats ir su margytės vainikėliu. Jeigu vanduo šioje situacijoje yra tarpininkas, jungiamasis elementas, tai kepurė (vainikėlis) tampa svarbiausiu perėjimo ritualo (šiuo atveju vestuvių) ženklų:

*Ir privažiavom tris vingrias upeles,
Ir apsistojo du juodbėrėliai žirgeliai.
- Ar tave mesiu, ar tavo vainikėlį,
Ar aš pats pulsiau, ar mesiu kepurėlę?...*
(Rėza, 1964, p. 28).

Tą patvirtina ir tradicinių lietuvių vestuvių papročiai. Anot M. Pretorijaus, nuėmus marčiai akso mo juostą ir vainiką nuo galvos, uždedama jauniko nupirkta kepurėlė, ant jos tiulis, o virš jo dieverio kepurė ar skrybėlė (Vyšniauskaitė, Paukštytė, Kalnius, 1995, p. 356). Greičiausiai tai vienas iš priklausymo vyro giminei ženklų. Juk Lietuvoje dar 19 a. pabaigoje jauniko skiriamasis ženklas buvo **prie kepurės** prisegtas rūtų vainikėlis ar rūtų šakelė su baltu šilkiniu kaspinėliu. Tik 20 a. pra-

džioje minėtus ženklus imta segti į atlapą (Vyšniauskaitė, 1990, p. 74). Dar daugiau. Atrodo, kad kepurė (kaip ir vainikėlis) yra perėjimo ritualo garantas, kritiniais momentais apsaugantis jo savininką:

*Ledai sukūlė
Juodą laivelį,
Kruša mušė žėgglę
Ir juodą pyragėlį.
O ir aš patsai
Vos išsilaikiau
Po juoda kepurėle.*

(Rėza, 1964, p. 64).

Panašiai ir vestuvių papročiuose. Visi svarbiausieji vestuvių veikėjai (kvieslys, piršlys, jaunikas, pabroliai, maršalka, kraitvežiai) pasipuošę kepurėmis, kurios ženklina jų pareigas. Tokios aukštos, žalumynais, kaspinais, šiaudais puoštos kepurės gali būti tapatinamos su vestuviniu sodu, o pastarasis ir su pasaulio medžiu. Tokiu būdu kepurė tampa ne tik skiriamuoju ženklu, bet kartu jos savininkas atsiduria dieviškų galių globoje. Juk be išpirkos vestuvinis sodas ar persirengėlių užimta jaunųjų vieta atvykėliams atitenka tik tada, kai piršliui pavyksta už sargų nugarų užmesti savo kepurę. Čia verta paminėti ir pasakų herojų, kuris išsigelbėja, tampa nematomu užsidėjęs stebuklingą kepurę. Kitaip tariant, herojus tampa kažkokių paslaptinių, jam nežinomų jėgų globojamas. Senieji pamario žvejai ir dabar dar tiki, kad švilpaudamas ar rankoje sukdamas kepurę, gali prisišaukti vėją arba audrą sukelti (Užpelkis, 1995, p. 31). O jei eidamas į žvejybą pirmą sutiksi moteriškę, nesėkmės išvengsi tik atsukęs kepurę snapeliu į nugarą (Užpelkis, 1995, p. 31). Visais išvardintais atvejais kepurės savininkas savo valia ar visai apie tai nenuokdamas kontaktuoja su dieviškom arba velniškom jėgom. Juk ir į katalikų bažnyčią eidami vyrai tradiciškai nusiima kepurės, o moterys turi ryšėti skareles. Visiškai tikėtina, kad šis paprotys siekia ir ikirikščioniškus laikus. Mat perkūnijos metu vyrai taip pat turi nusiimti kepurės, o moterys atvirkščiai – būtinai prisidengti savo plaukus (Laurinkienė, 1996, p. 120). Net ir seniausios baltų šventyklos buvo atviros, be stogo, t. y. be kepurės. Tokiu būdu kepurė (užsimauta ar nusiimta) tampa vienokio ar kitokio santykio su dievybe raiškos dalimi.

Be jau minėtų mariose (jūružėj) skėstančios kepurės reikšmių, kartais vandens plukdoma kepurėlė gali simbolizuoti ir bernelio žūtį:

*Jeį vandenį nuskendęs,
Būt drumstas vandenėlis,
Plukdytų kepurėlę*
(Rėza, 1958, p. 263).

Panašiai apie bernelio mirtį pranešama ir karinėse - istorinėse dainose:

*Parneš mandūrą
Ir auksa karūną,
Jodais kraujais apšlakstyta*
(Bėgau jūružem, p. 60).

Ir vienu ir kitu atveju kepurė kaip ir kiti (žirgo, "mundūro", kardučio) simboliai yra vienas iš daugelio galimų mirties ženklų lietuvių liaudies dainose. Kad kepurė ir jos savininkas yra neatskiriamai susiję, patvirtina ir tradiciniai lietuvių liaudies laidojimo papročiai. Vyrai mirus, dažnai į karstą dedama ir jo kepurė. Nors panašių posakių kaip "Padėti šaukštą" ar "Užversti klumpes" su kepure aptikti nepavyko.

Gana dažnas ir įdomus yra ir krentančios bei mergelės paduodamos kepurės motyvas:

*Ant žirgužio besėdint,
Kepurėlė nupuolė.
Eit šen artyn,
Jauna mergyte,
Paduot man kepurėlę.
Kepurėlę ji davė,
Tai labai gaudžiai verkė,
-Ai tič, neverki,
Jauna mergyte,
Dar aš vėl pargrįšiu*
(Rėza, 1958, p. 239).

Apnuoginta galva, palaidi plaukai simbolizuoja laisvą (nevedusį) žmogų. Palaidiems plaukams priskiriamas ir stiprus seksualinis poveikis. Neveltui ištekėjusioms moterims buvo nukerpamos kasos, o vėliau imta gaubti, apdengti, uždėti įvairius galvos apdangalus, be kurių moteris neturėjo teisės viešai pasirodyti. Galima teigti, kad krentanti kepurė yra akivaizdus brandos, tinkamumo vedyboms, ar net seksualinių galių demonstravimas, atvira provokacija, tikintis iš mergelės palankaus atsakymo. Tas atsakymas ir yra kepurės padavimas. Kitaip tariant, čia regime vieną iš piršlybų apeigų etapų, o piršlybų apeigos kaip tik ir pasižymi daugiaprasme įvairių daiktų bei veiksmų simbolika. Tolimu tokio piršlybų dialogo dainose atspindžiu galėtų būti ir V. Krėvės Dzūkijoje užrašytas paprotys, paduodant nuotakai jauniko vainiką. Ten vainikas gali būti dedamas ant lėkštelės,

maldaknygės, duonos kepaliuko arba ant jį įteikiančio pabrolio **kepurės** (Krėvė, 1930, p. 56). Kepurė čia yra vienas iš tų sakralių simbolių, kurios vertė (kaip ir paduodamo vainiko) niekam nekelia abejonių. Tam antrina ir Lietuvos metrika, kur kepurės davimas paliudytas kaip teisminis užstatas su priesaika ir pinigais. Toks užstatas buvo laikomas trečiojo asmens, kol išsispręs byla (Lietuvos metrika, 1995, p. 56). Matyt iš čia kilęs ir pasakymas “Neturi šimto rublių, nedėk kepurės ant stalo”. Šiandien tą patį reikštų posakis “Duodu kepurę prišikti”.

Kaip brandos ir tinkamumo vedyboms ženklą, matyt, būtų galima interpretuoti ir ant šalies kryptančios kepurėlės (vainikėlio) motyva:

*Kad aš žinočiau,
Kad mano būtų,
Persikeldinčiau
Per Nemunė(lį),
Persikeldinčiau
Per Nemunėlį
Ir pataisyčiau
Jo kepurė(lę)*

(Lietuvininkų žodis, 1995, p. 21).

Dar ryškiau piršlybų dialogas tarp mergelės ir bernelio išreikštas kepurės (vainiko) kėlimo motyvu. Tai abipusių simpatijų, sutarimo, sutikimo ženklas:

*Jis jai kėlė kepuratę,
Ji jam vainikatį*
(Rėza, 1964, p. 33).

Dialogas gali ir neįvykti:

*O aš jai daviau labus rytačius,
O ji man nei žodačio,
Nei žodužio n'atsakė.
O aš jai kėliau ir kepurėlę,
Ji man nei vainikėlį,
Nei vainiką nekėlė*
(Rėza, 1964, p. 33).

Panašiai būta ir tradicinėse piršlybų apeigose. Mergina, rodydama savo pritarimą, nuima nuo piršlio atsivežto gėrimo butelio rūtas. Ir atvirkščiai – jei dėl kokių nors priežasčių jaunikis pasirodo netinkamas, mergina jokiu būdu neatkimš gėrimo. Panašių ženklų piršlybų apeigose yra ir daugiau.

Kur kas dramatiškesnę situaciją regime, kai bernelis kelia kepurę išjodamas, atsisveikindamas:

*Kad aš išmiegosiu,
Aš ir vėl išjosiu,
Išjodamas mergužytei
Labą rytą duosiu.*

*Labą rytą duosiu,
Kepuružę kelsiu,
Jau sudievu, mergužyte,
Daugiaus neblankysiu*
(Rėza, 1964, p. 159).

Panašu, kad kepurė keliama atsisveikinant visam laikui. Juk tradiciškai kaimo bendruomenėje retai kada vyras buvo kaltinamas merginos suvedžiojimu. Ši nuostata gana aiškiai fiksuota ir liaudyje žinomais posakiais “Kur kepurę mesi, ten sau mergą rasi”, “Vaikinui visada viena kepurė”. Taigi toks atsisveikinimas ypač dramatiškas yra merginai.

Ne mažiau dramatišką situaciją (tik jau vaikinui) regime, kai bernelis pats praranda kepurę arba tą kepurę grasinama nutraukti ir sumindžioti:

*Jei aš tav, šelmi, pažinčiau,
Jau kepurėlę nutraukčiau,
Į juodą purvą suminčiau*
(Rėza, 1964, p. 168).

*Kai pabudau, tai neradau
Sidabrinis pentinėlius
Nei kepurės burtiką*
(Rėza, 1958, p. 185).

Suviliota mergelė pati gina savo garbę, keršija. Neatsitiktinai žodis “**nukepurėti**” reiškia ne tik *nutraukti, nuimti kepurę nuo galvos, bet ir apgauti* (Lietuvių kalbos žodynas, p. 593). Dar ir šiandien žinomas paprotys per krikštynas (gimtuves) atimti iš vyrų kepurės. Mat visi vyrai yra kaltininkai ir savo kaltę gali atitaisyti bent jau išpirkdamį savo galvos apdangalą (savo garbę, orumą). Netekęs kepurės, vyras netenka ir apsaugos, dievų palankumo. Iš išdidaus ir savim pasitikinčio virsta nusizėminusiu prašytoju (plg. kepuruoti - ubagauti):

*Ak, atduokit, kas atradot,
Man gėdos nedarykit
Ir nei mano mergužei*
(Rėza, 1958, p. 185).

Dar vienas ne toks dažnas, bet minėtinas yra kažkuo ypatingos kepurės motyvas. Ypač išsiskiria povo plunksnomis puošta kepurė:

*- Ei bernyt bernut,
Bernyti mano,
Nešiotk povos plunksnužę
Už juodos kepuružės,
Ne mane ant rankužių,
Paverstą į žiedužį*
(Rėza, 1964, p. 148).

Anot N. Laurinkienės, vainiko pynimo iš povo plunksnų motyvas dažnas ne tik lietuvių, bet ir rytų slavų, lenkų kalendorinėje poezijoje. Toks vainikas yra ne tik jaunystės, bet ir doros, dvasinio grožio ženklas (Laurinkienė, 1990, p. 82). Atrodo, kad tokią pat reikšmę turi ir povo plunksnom puošta kepurė. Tai brandos, o kartu ir nevedusio, bernaujančio jaunuolio ženklas.

Kitoje dainoje kepurė lyg ir tampa vieno iš amžiaus tarpsnių skiriamuoju ženklu:

*- Kam nuliūdai, berneli,
Kam nuliūdai, jaunasis?..*

Ar nebuvai štaldelėj,

Ar nešėrei žirgeli?

Ar ne tavo kapureli

Šrija tarp žėdelių?

- Aš nebuva štaldelėj

Ir nešėriau žirgeli.

Tai yr brolio kapureli,

Šrija tarp žėdelių

(Bėgau jūružem, 1997, p. 84).

Galimas dalykas, kad jaunesniojo brolio liūdesio priežastis ir yra paprotys griežtai laikytis prigimtinių vyresniojo brolio (sesers) teisės. Tas paprotys dainoje ir įprasminamas kepurės, žirgo ir staldelės simboliais. Tiesa, 19 a. pabaigos – 20 a. pradžios jaunimo brandos apeigas Lietuvoje tyrinėjęs Ž. B. Šaknys jau nemini kepurės kaip kurio nors amžiaus tarpsnio skiriamąjį ženklą. Įrašymo į bernus apeigų metu priimamasis galėjo būti mušamas, šokdinamas per suolą ar žarsteklį, suodinamas, apipilamas vandeniu ir t. t. (Šaknys, 1996, p. 129). Tačiau tuo pat metu reikėtų pažymėti, kad jau tradiciniuose krikštytųjų papročiuose naujagimio kapurei yra skiriamas ypatingas dėmesys. Norėdami, kad vaikas būtų mokytas, krikšto kepurėlę susukdavo į prirašytą popierių ir pakasdavo palangėje, o antrą krikštytųjų dieną kūma krikštasūnį apdovanodavo drobės gabalu, marškiniiais ir kepuraite. Tik taip aptaisytą kūdikį atiduodavo tėvams (Nenartavičienė, 1994, p. 79). Visiškai tikėtina, kad kepurė čia sykiu atlieka ir apsaugos funkciją. Nereikėtų užmiršti ir pirktinės kepurės vertės, kuria deramai didžiavosi dažnas kaimo bernas ir slaptomis svaajo kiekvienas piemuo. Deja, anot E. Dulaitienės-Glemžaitės, piemenims niekas kepurės nepirkdavo – kokia nuplyšus namie atsirasdavo, tokią piemuo ir nešiojo (Dulaitienė-Glemžaitė, 1958, p. 185). Kepurės reikšmę perėjimo ritualuose patvirtina ir kitų tautų papročiai. Senovės Kinijoje vyriškio pilnametystę pažymima kepurės uždėjimo ritualu, musulmonams turbanas yra autoriteto ir garbės

požymis, o per iniciacijas – išventinimo į islama ženklas (Guzevičiūtė, 1995, p. 46).

Potsdame velta kepurė (kaip ir Berlyne pintas vainikas) vargu ar yra nuoroda į konkrečią geografinę vietovę. Greičiau taip nusakoma, išskeliama kepurės, o kartu ir jos savininko vertė:

*- Mano vainikužis Berlyne pintas,
Tavo kepuružė Potsdame velta.
Man vainikužis šimts auksinužių,
Tau kepuružė šimts dolerūžių*

(Rėza, 1964, p. 213).

Palyginimui galima paminėti, jog gana panašiai vestuvių oracijose apibudinamas rūtų vainikėlis, siekiant jį deramai įvertinti ir išaukštinti.

Taigi apžvelgus populiariausius pamario krašto dainų motyvus su kepurės simboliu, galima išskirti tokias būdingiausias reikšmes:

1. **Brandos, tinkamumo vedyboms** ženklas.
2. **Mirties** ženklas.
3. **Piršlybų** ženklas.
4. **Apsaugos** ženklas.
5. **Prigimtinis vyresniojo brolio** ženklas.
6. **Vyriškos lyties, garbės, orumo** ženklas.

Nesunku pastebėti, kad visos išvardintos simbolio reikšmės vienaip ar kitaip yra susijusios su esminiais, ar net kritiniais jaunuolio (vyro) gyvenimo momentais (vedybomis, perėjimu iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, mirtimi). Kitaip tariant simbolizuoja vieno etapo pabaigą ir kito etapo pradžią. Įdomu, kad ir žodis **kepurė** reiškia ne tik galvos apdangalą, bet ir avilio ar šulinio stogelį, viršutinį trobos vainiką, o **kepurėti** - ne tik užsimauti kepurę, bet ir baigti ką nors pradėta. Tą patį patvirtina ir lietuvių bei kitų tautų šeimos apeigos ir papročiai.

Apibendrinant galima pasakyti, jog kepurė kaip simbolis (kaip ir nuotakos rūtų vainikėlis) pamario krašto liaudies dainose išsaugojo senesnę apeiginę prasmę, kuri pakankamai paliudyta ir 19 a. papročiuose. 20 a. pradžioje ir vėliau kepurė pastebimai neteko savo sakralumo, nors atskirų elementų dar galime aptikti ir šiandieniniuose gimtųjų, krikštytųjų ar vestuvių papročiuose bei magijoje.

Gauta 2000 02 21

Pasirašyta spaudai 2001 10 12

Spausdinti rekomendavo doc. dr. R. Sliužinskas,
doc. dr. D. Pakalniškienė

Literatūra:

Balsys R., Grumadaitė R. (1998), Vandens funkcijos vestuvių papročiuose ir pamario krašto dainose. Tiltai 1.

- Bėgau jūružėm. (1997), Parengė L. Petrošienė ir J. Bukantis. Klaipėda.
- Dulaitienė – Glemžaitė E. (1958), Kupiškėnų senovė. Vilnius.
- Guzevičiūtė R. (1995), Kepurių kelionės. Liaudies kultūra 4.
- Krėvė V. (1930), Dzūkų vestuvės. Mūsų tautosaka.
- Laurinkienė N. (1990), Mito atšvaitai kalendorinėse dainose. Vilnius.
- Laurinkienė N. (1996), Senovės lietuvių dievas Perkūnas. Vilnius.
- Lietuviniškų žodis. (1995). Klaipėda.
- Lietuvos metrika. (1995), 6-oji Teismų knyga. Vilnius.
- Lietuvių kalbos žodynas. (1959), t. 5. Vilnius.
- Nenartavičienė E. (1994), Krikštynos. Mūsų kraštas 2 (5). Vilnius.
- Rėza L. (1958), Lietuvių liaudies dainos, t. 1. Vilnius.
- Rėza L. (1964), Lietuvių liaudies dainos, t. 2. Vilnius.
- Sruoga B. (1957), Raštai, t. 6. Vilnius.
- Šaknys Ž. B. (1996), Jaunimo brandos apeigos Lietuvoje. Vilnius.
- Užpelkis M. (1995), Šventosios kuršininkų žvejybos tradicijos ir papročiai. Liaudies kultūra 1.
- Vyšniauskaitė A., Paukštytė R., Kalnius P. (1995), Lietuvių šeima ir tradicijos. Vilnius.
- Vyšniauskaitė A. (1990), Simbolika lietuvių vestuvėse. Mūsų praeitis 1. Vilnius.

LINKS OF THE LITHUANIAN LITTORAL FOLK SONGS WITH FAMILY HABITS

Rimantas Balsys

Summary

The article deals with the symbolic of a cap, as one of the major attributes of a young man in the songs of the littoral region. One can distinguish several most typical motifs related to the symbol of a cap:

- A cap drowning in the sea.
- The water (or the horse) brings a cap (or a crown) home.
- A young man drops his cap, a young girl hands it to him.
- A young man raises his cap.
- A cap is torn off the young man's head and trampled down.

The symbol is usually closely linked with major events of the personal life of a young man and denotes: 1) maturity, readiness for marriage; 2) death; 3) matchmaking; 4) protection, care; 5) a sign of seniority; 6) masculinity, dignity, honour.